

KÍSÉRLETEK A SZEGÉNYSÉG KEZELÉSÉRE A 19. SZÁZADBAN

A szegénység fogalma és kezelése a századok során folyton változott és alakult, más-más aspektusai váltak fontossá és szorultak háttérbe – az adott társadalom által kialakított normának, értékrendnek, mentalitásnak a részeként. A „szegénység kezelése” kifejezés nem kizárólag egyes kérdésekre koncentrál, hanem arra a rendkívül nehezen meghatározható, összetett jelenségre, amely egy hierarchikusan tagolt társadalom bonyolult kapcsolatrendszerén alapul. Magában foglalja a szegénység mindenkori fogalmát, a közösségekben elterjedt ideákat, amelyekből kiindulva a nem szegények csoportjai a szegénységről gondolkodtak, a szegényeket különféle csoportokba sorolták és olyan „irányító” jelzőkkel látták el őket, amelyek alapján aztán a helyi közösség vagy az adott társadalom befogadta vagy kirekesztette őket. Ezenfelül a kifejezés tartalmazza azokat a társadalmi tevékenységeket, mechanizmusokat, technikákat, amelyekkel a szegények és a nem szegények egymással kapcsolatba kerültek abból a célból, hogy a szegénység kellemetlennek és károsnak ítélt hatásait enyhítsék vagy megszüntessék.

A szegénység fogalma és kezelése változásainak történeti szempontú vizsgálata során a legnagyobb nehézséget az okozza, hogy nincsenek direkt források, amelyeket a szegények maguk hagytak hátra. Túlnyomó többségük nem tudott írni, még a segélykérő leveleket is mások fogalmazták és írták. A képek, dologházi versek, koldusénekek, újsághírek, még a segélykérő iratok is azokat a sztereotípiákat ismételtetik, amelyeket akkor és ma úgyszintén mindenki ismer és gondol: a szegények élete örökös nehézségek között telik, megalázó élethelyzetekkel, betegségekkel küszködnek, bizonytalan és fellazult családi kötelékben élnek, a társadalom elutasítja őket, sőt egy részüket kirekeszti. A források legnagyobb részét a segélyező társadalmi egyletek, csoportok, a közrend fenntartására hivatott szervek, valamint az állami és városi, megyei hivatalok hagyták hátra. Nem a szegények képe változik tehát az időben, hanem a megítélésük.

Koldusok és csavargók Európában a kora újkor végétől a 20. századig

A koldusok társadalmi helye a kora középkorban jól körülírható, és a sokféle forrás alapján úgy tűnik, szerepük és helyzetük nagyjából hasonló a keresztény világban. Kétféle koldust különböztettek meg már ekkor is: a hitből és a szerencsétlenségből koldusbotra jutottat. Az előbbinek kijárt a tisztelet és a megbecsülés, alamizsna az utóbbinak is, hacsak nem követett el erkölcstelen cselekedetet. A tehetősebbek és a legszegényebbek egyaránt igyekeztek adakozni, mert a jócselekedetekkel lelkük üdvét biztosították.¹

Minden korban nehéz volt megkülönböztetni az önként vállalt szegénységet a lustaságtól; a koldusdinasztiák sokféle kifinomult módszert alkalmaztak a hiszékeny emberek megtévesztésére. Emiatt aztán mindenfelé szívesebben fogadták a helybéli, vagy a környékből származó, ismert koldusokat, akik általában kisebb szolgálatokat is teljesítettek az adomány fejében: besegítettek a ház körüli munkákba, fát vágtak, vizet hordtak. A falu vagy a város alkalmazta őket a nehezebb vagy a nagyon megvetett

munkákra: járványok idején rájuk bízta a holtak elhordását, a szemét eltakarítását, a sárhordást stb. Az idős koldusasszonyok értettek a házasságszerzéshez, adták-vitték a híreket faluról falura. A kolduló rendek tagjai imádsággal fizették meg az adományokat, ennek volt a legnagyobb értéke az adományozó szemében, mert a hagyomány szerint a koldusok imája egyenesen az Úr fülébe jut és meghallgatásra talál.

A koldusok legtöbbje folyton úton volt. Egy sajátos kalendáriumot követve vándoroltak búcsúra, kegyhelyre, temetésre, halálozási évfordulókra, lakodalmakra, keresztelőkire. A múlt századi bretagne-i koldusok útját feltérképezve látható, hogy a kizárólag koldulásból és az ehhez kapcsolódó kisebb alkalmi munkákból élő személyek vagy családok általában 30–40 km sugarú körben mozogtak egy-egy régióban. Ekkora területet és az ott lakókat jól ki lehetett ismerni, még emlékeztek rájuk, amikor visszatértek egy településre; az egyházi ünnepekről, egyéb jeles napoktól és az alkalmi alamiznaszerzési módokról időben értesültek, és a megadott dátumra gyalogszerrel odaértek.

A koldusok egy része életének csak hosszabb-rövidebb időszakában élt alamizsnából: például a hosszabb utazással járó zarándoklat alatt, vagy a mesterlegények és az alkalmi és idénymunkát vállalók vándorlásuk során. Gyakori jelenség volt a gyermekkori koldulás, amelyet a családi jövedelem kiegészítéseként fogtak fel. (Ez a szokás a mai napig sokfelé fennmaradt, a társadalom nem ítéli el.) Hasonlóképpen megszokott látvány volt az öregkori koldulás, nemcsak a középkor és az újkor folyamán, hanem a későbbi időkben is. A gyakori éhínségek sok családot kényszerítettek időszakos koldulásra.

A valóságos koldusok közé tartoztak a testi nyomorékok, a szellemi fogyatékosok, az elmebetegek. Ezeket a csoportokat befogadták a kolostorok, a különféle menedékhelyek, a kórházak. A városi kórházakat, szegényházakat a polgárok nagyjából fenntartották, de a gondozottak nem részesültek teljes ellátásban, így egy megbízottjuk – aki általában maga munkaképes koldus volt, és a többieket gondozta, főzött, takarított a szállás fejében – kénytelen volt koldulással megszerezni az élelmet, ruházatot. A polgárok a szegényház lakói részére kolduló megbízottat, a „koldusatyát” illendően ellátták, végrendeletükben nem feledkeztek meg a város szegényeiről.

Ezzel szemben a csapatosan megjelenő koldushad éppen ellentétes érzelmeket váltott ki a települések lakóiból: közöttük ugyanis gyakran láthattak életerős embereket, a férfiakkal együtt kóborló nőket, prostituáltakat, elvadultan felnövő gyermekeket. Már a korai századokban több gondolkodó kifejtette azt a nézetét, hogy a szegénység nem önmagában hordozza az üdvözülés lehetőségét, ezért nem is minden koldust kell egyforma mértékben segíyezni. A falusi társadalomban hasonlóképpen nem becsülték a munkakerülőket, a lustaság miatt lassanként lecsúszó családokat.²

A csavargás, a vagabund életmód megítélése a 14. században változást mutatott, ez a tendencia érzékelhetően erősebb volt a városi polgárság körében, mint a falvak népénél. Már sehol nem fogadták szívesen az idegen koldusokat, akiket egyre inkább a bűnözőkkel, a törvényen kívül élőkkel azonosítottak, sőt lassanként azokat is bizalmatlanul fogadták, akik magukat zarándoknak, vándorszerzetesnek mondták.

A reneszánsz gondolkodók közül sokan foglalkoztak szociális kérdésekkel, annak morális aspektusával, és különféle korrelációkat állítottak fel a szegénység és a munkavégzés között. Újra kellett tehát definiálni a szegénység fajtáit, csoportjait, az alamizna és koldulás jogosultságát és a szegények iránti felelősség kérdéseit.³ A vagabund koldusok egyre kevésbé számítottak a társadalom integrált részébe, erre utal

a francia nyelvterületen elterjedt megjelölés: „sans état, sans aveu”, vagyis aki nem tartozik egyetlen birtokhoz sem, akiért nem vállal kezességet senki, biztosíték és kezes nélküli személy.

A polgárok növekvő ellenszenvvel fogadták a munkaképes csavargókat, nem szívesen adtak nekik ingyen szállást és ételt, hanem elvárták, hogy ezek fejében dolgozzanak. Sok lehetőség erre nem adódott, hiszen a koldusok általában semmihez sem értettek, gyenge egészségük voltak, és nem is szoktak a rendszeres munkához. A velük szemben érzett ellenszenv csak fokozódott a későbbi századokban. A koldusok gyakran csapatostul jártak, szabályosan megszállták egy-egy város főterét, templomát, erőszakosan követelődtek, nemritkán loptak is. A pestisjárványok idején még veszélyesebb volt befogadni ezeket a kóborló embereket, hiszen könnyen bevihették a rágalyt a városokba.

A hosszú háborúk és járványok évszázadaiban a városok igyekeztek bezárkózni, egyre többször fordult elő, hogy a koldusoknak csak a kapun kívülre helyeztek ki ennivalót, vagy ha nappalra be is engedték őket a városba, éjszakára kiutasították őket a falakon kívülre. Nehezen lehetett megkülönböztetni a csavargókat a koldusoktól, a korabeli szóhasználat is felváltva illette őket a különböző megnevezésekkel, amelyek közül a csavargó „negatív, elítélő” jelentésárnyalatot kapott.⁴ Néhány nagyobb városban – például Rómában, ahonnan ugyan időről időre megpróbálták kisöpörni őket – a koldusok mégis remekül beilleszkedtek, és a céhekhez hasonlatos szervezeteket alakítottak. A szakirodalom koldustestvériség, -társaság – confrérie, compagnie – néven ismeri ezeket.⁵ A 14–15. századi leírásokból tudható, hogy a compagnie-k betanultak és együtt előadtak különféle produkciókat, és az adományokat saját szabályaik szerint elosztották, látogatták a betegeiket, segítették egymást. De nemcsak efféle ártalmatlan tevékenységet folytattak, hanem kisebb bűntényeket is közösen követtek el, gyakran együttműködtek a helyi prostituáltakkal, tolvajokkal.

A társadalom „normális” részének fokozódó ellenszenvé, valamint a munka társadalmi megbecsülésének növekedése hatására döntő fordulat állt be a koldusokkal való bánásmód történetében a 16. század folyamán. Ezt a mentalitásbeli változást, amely határozottan megmutatkozott a mindennapi életben, B. Geremek a szegénység kezeléséről írt művében a „grand enfermement”-nak, a bezárás politikájának nevezi.⁶

A történeti irodalom hosszú időn keresztül úgy tartotta, hogy a protestáns városokból indult ki a szegénység kezelésének új irányzata, a központosított, bürokratikus, intézményesített gondozás, valamint a koldusokkal szembeni szigorú, elutasító, restriktív fellépés. A jelenlegi kutatások szerint azonban nincs számottevő idő- és mentalitásbeli eltérés a reformált és a nem reformált területeknek a koldulásról vallott nézeteiben.⁷

A katolikus és a protestáns országokban egyaránt a nyilvános utcai koldulást betiltó vagy helyben kiadott engedélyhez kötő törvények születtek, amelyekben szabályozták a koldusok tevékenységét és mozgásterét. Meghatározták az alamiznagnyújtás időszakait, a koldusokat megkülönböztető jelvények viselésére kötelezték, a munkaképes „alkoldusokat” kiutasították a városból vagy bezárták. Sok városban – elsőként a németalföldi városokban, majd a brit királyságban, aztán sorra az európai városokban, még Szentpéterváron is – megnyitották az első dologházakat, amelyekben erőszakkal fogva tartott munkaképes koldusok és önkéntes munkanélküliek dolgoztak. A dologházban egyúttal a lustaságról is le akarták szoktatni a koldusokat, ezért kegyetlen módszerekkel próbálták átnevelni őket. (Az egyik hatékony holland találmány az volt,

hogy a fogva tartott ember pincecellájába vizet vezettek, a „Iusta” kapott egy vödört, amellyel a vizet folyamatosan merte, ha nem akart megfulladni.)

A koldulás szabályozásának egyik első példája az 1531-ben megjelent német-római császári rendelet, amely hosszú időre meghatározta a szegénygondozás és ezen belül a kolduskérdés alapelveit. A rendelet kötelezővé tette a szegények, köztük a koldusok összeírását, rászorultságuk oka szerint csoportosítva őket, nemük és életkoruk feltüntetésével. A rendelet megtiltotta a házról házra járó és a nyilvános koldulást, a városokban csak a magisztrátusnak felelő koldusbíró gyűjthetett alamizsnát a maga és a többiek számára. A koldusok kizárólag születési helyükön folyamodhattak az előljáróssághoz látható jelvényért, amellyel helyben koldulhatnak, ám jelvény hiányában kiutasították őket. Amennyiben a város tudott közmunkát biztosítani, kizárólag annak fejében remélhetett alamizsnát a koldus.

A császári rendelet szellemében sorra születtek meg a koldusügyet szabályozó városi statútumok. Kialakult az a rendszer, hogy nem engedték be az idegen koldusokat a városfalakon belülre, hanem kívül kellett táborozniuk, és a heti kenyéradagra várni. Sok helyen szigorú testi fenyítés, vesszőzés várt arra, aki engedély nélkül koldult. Ez az ellenséges, korlátozó szemlélet tovább erősödött a 17–18. század folyamán, a büntetések repertoárja és keménysége nőtt: az engedély nélküli kolduláson ért személy haját lenyírták, megszégyenítették, nyilvánosan megvesszőzték, kiűzték a városból, börtönbe zárták, gályára küldték, később a gyarmatokra deportálták.

A koldusok helyi és idegen megkülönböztetése az illetőségben alapult. A községi illetőség intézménye Angliában fogant, és onnan terjedt át az európai földrészre, s lett része a kontinentális jogrendnek.⁸ Míg a polgárjoggal privilégiumok jártak, addig az illetőséghez efféle nem tapadt. Eredetileg Angliában is az egyházközségek feladata volt a szegények gyámolítása, amely az 1601. évi Act of Settlementtel országos érvényűvé és államilag szabályozottá vált. Ezzel a törvénnyel a segélyezés kötelező érvényűvé vált, és súlyosan megterhelte a községet. Várható volt tehát, hogy ettől a teherrel szabadulni kíván a község, ezért a jogalkotó meghatározta a minimális feltételeket: „Eszerint a nincstelen személy jogosult volt a közsegélyezésre, ha az egyházközség területén született, ott valamekkora birtokkal rendelkezett, illetve legalább negyven napig egyfolytában annak területén tartózkodott.”⁹

Ez az illetékességi jog nem vált uralkodóvá Európában. Franciaországban a „domicile de secours”-on azt a helyet értették, ahol az állampolgárnak joga volt a közsegélyben részesülni, ezt aránylag könnyen teljesíthető feltételekkel megkapta. Németországban sem létezett ez az illetékesség, helyette az úgynevezett segélyezési lakóhely és a szegényszövetségek szervezték a gondozást. Magyarországon ezzel szemben működött az illetékesség, de éppen a szegénység által leginkább sújtott szolgák, cselédek, napszámos alkalmi munkások rendkívül nehezen nyerhették el. Emiatt sokszor hiába folyamodtak lakóhelyükön segélyért.

Kolduskérdés az iparosodó svájci kantonokban a 18. században

A 17–18. században a protestáns zürichi kanton falvaiban szintén a községek szabályozták a saját és az idegen koldusok ellátását. Ez a vidék textilipari bedolgozásból és mezőgazdasági munkából élt. A 18. század folyamán gyakran sújtották gazdasági

krízisek a lakosságot, amikor a termékek eladhatatlansága folytán egész családok váltak időszakosan munkanélkülivé. A hagyományos okok – betegség, testi bajok – szintén közsegély igénybevételére kényszerítették a lakosokat.¹⁰

A koldusok illetőségi helyük alapján jutottak segélyhez, ám azzal, hogy a község szegényei lettek, minden közösségi jog gyakorlásából kizárták őket. A koldulás mindenütt tilos volt, sem a vásárban, sem a templom előtt nem gyűjthettek adományt. A heti kenyér- és élelemdagot, egyéb adományt az egész község jelenlétében adták át – ez általában a falu lelkészének feladata volt – a rászorulóknak. Hetente kétszer, az istentiszteletet követően név szerint szólították elő a koldusokat, akik kizárólag betegség esetén maradhattak távol erről a ceremóniáról. A közsegélyen tengődőknek saját sorsuk alakításába semmiféle beleszólásuk nem volt, még abban a kérdésben sem nyilváníthattak véleményt, hova, kihez kerüljenek a gyerekeik, ők maguk milyen munkát végeznének szívesebben.

A koldulás a protestáns etika szerint a nagyobb bűnök közé tartozott, ezért a községek valóságos koldusüldözéseket szerveztek a vagabund, idegen koldusok felkutatására. Ha sikerült elkapni a környéken bujkáló koldusokat, megverték, bebörtönözték őket. Falvaikban figyelőszolgálatot állítottak fel, mert az egyszerű köznép minden vallási okítás ellenére hajlott az alamizsnázkodásra. A hivatalos egyházi és világi álláspont az alamizsnaosztást ugyanolyan veszélyes, kártékony és elítélendő cselekedetnek tartotta, mint magát a koldulást, és kemény pénzbüntetésre ítélték azokat, akiket adakozáson értek. (De a protestáns községek lakosai közül is sokan hittek még abban, hogy a koldusokkal szembeni keménység Isten büntetését vonja maga után, hogy ez az oka a rossz termésnek, tűzvésznek, járváynak. Így hát a lelkészek hiába hadakoztak, mindig akadt valaki, aki alamizsnát adott, és valaki, aki koldult.)

A község a helyi elszegényedett családok gyermekeinek felnevelését magára vállalta: a gyereket egy tehetősebb család befogadta, munkára és szigorú vallásos életre tanította. Az is előfordult, hogy több község együttesen épített árvaházat, ahol a gyereket elválasztották szüleiktől, és – felfogásuk szerint – „megmentették” nem megfelelő erkölcsi hatásuktól, protestáns nevelésben részesítették és mesterségre tanították. A koldusoknak is igyekeztek minél hamarabb munkát találni: legtöbbször mezőgazdasági munkára fogták.

Ezekben a kantonokban munkaképes felnőtt koldussal ritkán találkoztak a lakosok a 18. század végéig, amíg a textilipari bedolgozás jövedelmező vállalkozás volt. A 19. század elejétől azonban a textilipari kiadási és felvásárlási rendszer egyre többször került gazdasági válságba. Erre az időre azonban a falvak bedolgozó munkásai már végleg felhagytak minden mezőgazdasági kiegészítő tevékenységgel, még a ház körüli gazdaságot és a veteményeskertet sem művelték, az ezzel kapcsolatos tudásuk, szokásaik eltűntek.

A felvásárlási és kiadási rendszer végletesen kizsákmányolta a bedolgozó munkásokat, a leírások szerint a 19. század elején már az egész család hajnaltól késő estig tartó megfeszített munkával tudta csak fenntartani magát, de így is egyre szegényedtek. A lelkészek hiába írtak segélykérő, figyelmeztető leveleket a kanton vezetőinek, azok sem tudtak segíteni a helyzeten. A válságok nyomán a munka és tartalék nélkül maradt lakosság szabályosan koldulni kényszerült.¹¹

Ebben az esetben a végletes elszegényedés nem a tradicionálisan koldussá lett csoportokat érintette (vagyis a nyomorékokat, özvegyeket, elhagyott gyermekeket és öregeket), hanem a modern kor gazdasági kríziseinek és a munkanélküliségnek a

következménye volt. A földjüktől már elszakadt, ipari munkásokká lett volt parasztok ekkor napszámosként vagy mezőgazdasági idénymunkásként próbáltak meg jövedelemhez jutni, és a munka utáni vándorlásuk során is rendszeresen koldulni voltak kénytelenek. Ezek a munkások már semmi máshoz nem értettek, csak a szövéshez, emiatt a gazdasági válságok idején kizárólag a legrosszabbul fizetett segédmunkákhoz juthattak, ami viszont csak rövid időre oldotta meg megélhetési gondjaikat. A koldulás felszámolására tett hatósági intézkedések nem voltak hatékonyak, mivel a probléma alapját, az időről időre beálló munkanélküliséget nem sikerült rövid idő alatt felszámolni. A kanton vezetésének a szegényügy új problémáival kellett szembesülnie: a nagyszámú képzetlen népesség időszakos munkanélküliségével.

Koldusok Angliában a 19. században

A brit királyságban a 19. század elején újból hozzáfogtak a koldulás és az attól elválaszthatatlan csavargás szabályozásához. Az 1824-es úgynevezett Vagrancy Act a koldusok és csavargók több kategóriáját különítette el: a rendetlen és lusta – disorderly, idle person – életet élők csoportjába tartoztak azok, akik az utcákon csavarogva koldultak, vagy valakit koldulni küldtek, prostituáltak voltak, elhanyagolták gyermekeik gondozását és a községre hagyták nevelésüket, a dologházból megszöktek, iszákosok, megbízhatatlanok voltak. Ezeket enyhébben büntették, és ha elfogták őket, dologházba kerültek. A csavargók, munkakerülők – rogue, vagabond – súlyosabb ítéletet kaptak, mert róluk feltételezték, hogy bűncselekményeket is elkövettek. Ez a szabályozás kevés változtatással fennmaradt a század végéig. Anglia a koldusokkal, csavargókkal szembeni büntetések kiszabásakor a dologházak rendszerére támaszkodott, amely befogadta, és javítómunka végzésére kényszerítette az elítélteket.

Az állami szabályozás ellenére a nagyvárosokban a 19. század közepére sem tűntek el a koldusok. A hatalmasra növekedett iparvárosok, valamint az ország fővárosának látványa a korabeli utazókban hasonló érzéseket váltott ki: a legnagyobb gazdagság mellett a legnagyobb nyomor. London lakossága hatalmasra nőtt, meghaladva a kétmillió főt, így a koldulás szempontjából kontrollálhatatlan volt. A nyomornegyedek lakói pedig nem tisztelték a törvényt, és nem jelentkeztek önként a dologházba. Az 1834-es New Poor Law (új szegénytörvény) hatásának vizsgálatára Edwin Chadwig irányítása alatt készült a „Report of the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain” 1842-ben. A felmérést vezető Chadwig olyan körülményeket talált a nagyvárosok, főként London szegénynegyedeiben, amely miatt az ott élők a legkülönbözőbb betegségekben szenvedtek. A legszegényebbek gyakran képtelenek voltak munkát vállalni, ez az állapot pedig arra kényszerítette őket, hogy kolduljanak, lopjanak, csavarogjanak. 1849–51 között Henry Mayhew riportjai, amelyeket az „ismeretlen országban” készített – ahogyan ő maga nevezte a londoni nyomornegyedeket –, a koldusok, csavargók, kisebb bűnözők, alkalmi munkások, prostituáltak, alkoholisták, megrontott gyermekek egész új világát tárta az olvasók elé.¹² A szegénytörvény ellenére létezett és virágzott Angliában a koldulás – bár hivatalosan tiltott, büntetendő cselekmény volt –, a hihetetlen mennyiségű dologház, a közsegélyre szánt óriási összegek és az ezernyi segély- és jótékonyági egyesület sem tudta eltüntetni század végéig.

Koldusok Franciaországban a 18–19. században

Franciaországban az ancien régime idején a koldulás gyakran a paraszt- vagy munkáscsaládok egyetlen időszakos túlélési lehetősége volt a városokban és a falvakban a közmunka-műhelyek és a l'hôtel général segélyező rendszere ellenére. Az általában generációkon keresztül masszív szegénységben élő népesség a helyi vagy regionális gazdasági válságok, munkanélküliség, betegség, baleset, tűzvész, rossz termés, a konjunkturális elszegényedés hatására könnyen koldussá vált, így ezt az életformát nem lehetett egyszerűen a társadalom elenyésző részét érintő marginális állapotnak tekinteni. Az egyes emberek életútjuk során többször is beleeshettek ebbe az állapotba, és ki is kerülhettek belőle családi-szomszédai vagy külső, társadalmi segítséggel.

A hatóságoknak nehéz volt megkülönböztetni a csavargókat és a koldusokat, valamint azt sem tudták egyszerűen eldönteni, mennyiben a körülmények áldozata az az ember, aki vándorol és koldul. Párizsban működött a Société Philantropique (Emberbaráti Társaság), amelyet a király, XVI. Lajos és szabadkőművesek hoztak létre az önhibájukon kívül túlságosan elszegényedettek – nyolcvan éven felüli öregek, árvák, vakok, özvegyek, egyedülálló terhes anyák – részére.

A forradalom alatt megalakult a koldulás eltörlésére szerveződött bizottság, a Comité pour l'extinction de la mendicité. A bizottság változtatás nélkül elfogadta a munkaképes és munkaképtelen szegények évszázados megkülönböztetését, kiegészítve az emberi jogok részeként értelmezett „a szegénynek joga van a megélhetéshez” tétellel. Az alkotmányozó nemzetgyűlés elfogadta a bizottság által beterjesztett azon általános segélyezési elvet, amelyben nemzeti segélyalap létrehozását javasolta. Ezt az alapot a megyék között kellett szétosztani, és azok a saját segélyezési lajstromuk alapján intézkedtek a segítségről.¹³ Az állam feladatának tekintették a munkalehetőségek gyarapítását, de az épkézláb szegénynek magának kellett munkát keresnie. A koldulást és az útlevél nélküli csavargást a forradalom éppen olyan veszélyesnek és elítélendőnek tartotta, mint az ancien régime, és akit emiatt elfogtak, az gyors ítéletet követően kényszermunkán találta magát.

A koldulást az 1810-ben érvénybe lépő napóleoni büntető törvénykönyv ismételen szigorúan tiltotta. Három elnevezést használt a szöveg váltakozva: koldus, szűkölködő vagy ínséges, valamint csavargó (mendiant, indigent vagy pauvre, vagabond). De Gerando, a 19. század első felében a szociális kérdés szakértője szerint a szegénység extrém foka az „indigent” állapot, amelyben már az ember alapvető szükségleteinek kielégítése sem biztosított. A jogalkotó azonban nem tett pontos, meghatározott különbséget közöttük, a hagyományos értelmezés szerint használta azokat. Ezeket a kategóriákat nem lehetett egyértelműen szétválasztani, hiszen mindhárom esetben az életmód és a szükség koldulásra kényszeríthette az embereket; így a koldus lehetett csavargó, de lehetett szűkölködő, ínséges is. Ugyanakkor a helyi hatóságoknak el kellett dönteniük, hogy a szegények közül ki érdemel segélyt, és kit kell bezárni, kényszermunkára küldeni. Az érvényben lévő törvények helyi, aktuális értelmezése így tág teret kapott, és a prefektus döntése egy adott esetben a helyi mentalitást tükrözte.

Az 1885. évi szabályozással a francia törvényhozás a koldusügy terén a napóleoni büntető törvénykönyv alapelveit ismételte; a koldulás enyhébb eseteit – munkaképtelenség, menedék hiánya, nem szándékos munkanélküliség – nem büntette, a

súlyosabbak a csavargással azonos megítélés alá estek. Újdonságot jelentett a század utolsó évtizedeiben a visszaesők fogalmának bevezetése: akit többször értek koldulás, csavargáson, prostitúción, azt a hatóságok a bezáráson túl akár a gyarmatokra is száműzhették.

Kolduskultúra Bretagne-ban

A gazdasági modernizációtól és az ezzel járó társadalmi változásoktól még alig érintett Bretagne városaiban és falvaiban a koldus a 20. század elejéig a mindennapi élet része volt. A hatóságok ott is megkülönböztették a valóságos koldusokat és a csavargókat, de elnézőbbek voltak az előbbiekkal, sőt 1820-ban a következő döntést hozták: ha a segélyezésre szánt összeg elégtelen, időszakos koldulási engedélyt lehet kiadni.¹⁴

A koldusokkal szembeni attitűd a bretonok között igen lassan változott. A falusiak és a városiak a helybéli valódi koldusokat az érvényben lévő törvények ellenére a 19. század során mindvégig szívesen fogadták, megvendégték, alamizsnát adtak nekik, míg a csavargóktól félték és elzárkóztak. A koldusokkal szembeni elnéző bánásmód rossz híret keltezte a régióknak: túl sok ott az olyan koldus, aki valójában élet erős, munkaképes ember, csak lusta és hanyag.¹⁵

A prefektusok legfőképpen nem is a koldusok miatt aggódtak, hanem a csavargóktól és a cigányoktól tartottak. A nagy gazdasági krízisek idején, 1816–17-ben, 1847–55 között a megszokottnál sokkal több koldus lepte el a falvakat. 1855-ben Morbihan járás prefektusa azt jelentette a régió központi hatóságának, hogy a koldusok már bandákban járnak, fenyegetésekkel csikarják ki az adományokat, de az általános helyzet is olyan nehéz, hogy még akinek munkája van, annak a családja is időnként koldulásra kényszerül. Látható, hogy a kolduskérdés valójában nem egyszerűen rendfenntartási probléma volt a 19. század derekán, az ott élők mentalitása nagyon lassan változott, a szokásosnál nehezebb időkben pedig a dolgozó emberek sem tudták fenntartani magukat segély és adomány nélkül.

A néprajzi leírásokból látható, hogy a koldusok ott is hagyományosan részt vettek a temetéseken, és megvolt a helyük a lakodalmi mulatságokon is, ahol nemcsak a vacsorából részesülhettek az úgynevezett „koldusasztalnál”, hanem a táncban is részt vettek. Ők hozták-vitték a híreket a települések között, házasságközvetítéssel foglalkoztak, mint másutt Európában. A híres koldusdinasztiák kifejlesztettek egy sajátos műfajt: a kolduséneket. Énekeiket előadták a búcsúknak, kegyhelyeken, közülük néhány a népdalokhoz hasonlatosan ismertté vált. (A balladához hasonlatos koldusdalkat a 20. század elején összegyűjtötték Bretagne-ban, és kiadták.)

A valóságos koldusokról sokáig tovább élt az a középkorban általánosan elterjedt vélekedés, mely szerint imáik meghallgatásra találhatnak Krisztusnál. Így alakult ki a „megbízásos búcsújárás” (pelerinage par procuration) szokása, amely a katolikus hívők körében általánosan elfogadott volt a 19. század folyamán Bretagne-ban. A szokás abból állt, hogy ismert, megbízható, erkölcsös életű koldusok és koldusasszonyok, akik gyakran házaspárok voltak, elvállalták beteg, béna, idős vagy más okból korlátozott lehetőségű megbízóik zárandokútjának és ezzel kapcsolatos fogadalmainak teljesítését. Az utat a megbízóik által előre meghatározott módon végigjárták, végigimádkozták, és a megbízás teljesítéséről bizonyítékot – az útba ejtett falvak előljáróságának pecsétjét, kegyhelyekről beszerzett szentelt vizet, kegytárgyat – vittek a megbízónak. Ezek a koldusok megbecsült emberek voltak a helyi társadalomban, adtak a

véleményükre, a tiszteletre méltó embereket megillető szívességgel fogadták őket; társadalmi megítélésük a korábbi századokban élő, hitből a szegénységet választókéra emlékeztetett.

A 19. század utolsó évtizedeiben, amikor Bretagne-t is elérte az iparosítás és a társadalmi modernizáció, a koldusok száma lecsökkent, és lassanként a hagyományos szolgáltatásaikra sem tartott igényt a lakosság. A koldusok megítélése megváltozott, a lakosság fokozatosan elutasító lett velük szemben; a koldulás kérdésére a szegénység kezelésének modernebb formáival válaszolt a társadalom.

Dologházak a 19. században

A dologházak története Nyugat-Európában a 16. századig nyúlik vissza. Ekkortájt a koldulást már megvetették, és a kor ideológusai megfogalmazták az érdeemes és érdemtelen szegények tételét, amelynek alapján igyekeztek kortársaikat és uralkodóikat meggyőzni arról, hogy a szegénység kezelésében új módszereket alkalmazzanak. Ezekben központi helyet foglalt el a lusta, dologtalan élet elítélése, és azzal szemben a munka nevelő és értékteremtő erejének hangoztatása. Az elvekből következően az elzárásban és a kényszermunkában a koldusok és csavargók regulálásának és átnevelésének lehetőségét látták.

A „bezárás politikájának” óriási irodalma van, részben sokféle társadalmi következménye, részben praktikus, ideológiai és szimbolikus jelentősége miatt. A dologtalanság büntetése nem egyedül a szabadságvesztés volt: az elzárással egyúttal a romlottsághoz vezető életformától, a bűn forrásaitól is elválasztották a rabokat, sőt állandó megfigyelés alatt tarthatták őket. A büntetés időtartamát az elkövetett tett súlya és az elítélt „javíthatósága” szabta meg, amely attól is függött, hogy visszaeső elkövetőről volt-e szó. Az elkülönítés, a magánzárka – ahol gyakran a csendet is megkövetelték –, a dolgozó életre nevelés, a kétkézi munka alkalmazása, az általánosan elfogadott erkölcsi szabályok betartatása és az időközönkénti enyhébb-súlyosabb testi fenyítés, étel-megvonás együttesen jelentették a leggyakrabban alkalmazott kényszerítő technikákat.

Az általános gyakorlat során a fent említett átnevelő-fenyítő eljárásokat egyszerűen alkalmazták az elítélt viselkedésének megváltoztatása céljából. A deklarált cél úgy szólt, hogy mindezt annak érdekében teszi a „normális világ”, hogy a fegyenc mielőbb megváltozva visszatérhessen ebbe a világba. A korai dologházak azonban egyetlen kínzásokat is alkalmaztak az elítéltekkel szemben.

Az is kérdés, ki ítélezhetett a normákat megszegők fölött. A korai időben nemcsak a bíróságokat illette meg ez a jog, hanem például a szülőt, a férjet is, aki engedetlen gyermekét, feleségét bedughatta a dologházba saját vádjai alapján. Ezt a gyakorlatot alkalmazták a pesti dologház esetében is, ahol jegyzőkönyvi adatokkal igazolható, hogy a lusta gyermeket akár két évre is bezáráthatta és kényszermunkára ítéltethette tulajdon apja. Erre utal a németalföldi dologházak jeliséje is: „A munka táplál, a munka büntet.”

A dologházaktól a fogva tartás költségeinek csökkentését várták, sőt egyes vállalkozók még komoly hasznot is reméltek az olcsó munkaerő kihasználásából. A 17. század folyamán Európa-szerte gyors egymásutánban nyíltak meg az önkéntes és kényszerítő dologházak.¹⁶ A kortársak általánosan hangoztatott véleménye szerint meg kell különböztetni a koldusokat, csavargókat a munka nélkül maradt szegényektől, mert a dolgozni képes szegények szívesen megkeresnék kenyerüket munkával koldu-

lás helyett.¹⁷ A valóságban azonban a fizetetlen munkaerőre épült foglalkoztató magánműhelyek nem jövedelmeztek igazán jól a munkások gyakori cserélődése, a szakértelem és a motiváció hiánya miatt, így aztán elég gyorsan elsorvadtak az ilyen irányú kezdeményezések, és a kezdetleges üzemeket a század végére be is zárták. (Hasonlóképpen történt ez Magyarországon is jó száz évvel később, itt sem váltotta be a dolgot a nyereségről szőtt elképzelések tekintetében a hozzá fűzött reményeket.)¹⁸

A 18. század folyamán a munka kiemelt szerepe a büntetésben és az erkölcs javításában, a felvilágosodás hasznosságelve és az ember nevelhetőségébe vetett hit a közgondolkodás részévé vált.¹⁹ A továbbiakban ezeket az elveket már senki sem kérdőjelezte meg, és ezekre épültek a szegényügy kezelésével kapcsolatos módszerek.²⁰

A szociális gondoskodást általában a civilizálódás jeleként szokták felfogni: a szociális gondoskodás eljárásai szétterjedtek a társadalmi térben, ugyanakkor a gondoskodás új módjai hatékony szerepet játszottak a nép fegyelemre szoktatásában, vagy inkább kényszerítésében. A rászorulókkal szemben egyre növekvő rendszabályozással, erőszakkal léptek föl, megfosztották őket polgárjoguktól, szabad mozgásuktól, általában a szabadságuktól, méltóságuktól, egyéniségüktől. Egyes történészek ma már megkérdőjelezik azt, hogy a széles körűvé vált szociális gondoskodásnak kizárólag pozitív értékelése lehetséges. Michel Foucault francia filozófus-történész szerint a szüntelen munka a társadalmi fegyelmezés eszköze is.²¹

A francia forradalom és a napóleoni háborúk utáni korszaknak súlyos szociális problémákkal kellett szembenéznie Európa-szerte. A hagyományos szegények tömege a hosszú háborúskodás következményeként egyre nőtt, őket az egyházi és világi karitatív szervezetek, intézmények segítélyezték. Mellettük megjelentek a dolgozni tudó és akaró, mégis munka, föld nélkül maradt emberek, akik elsősorban az állami beavatkozástól várhatták sorsuk megváltozását.

Kényszermunka-műhelyek Franciaországban: a „dépôt de mendicité” és az „atelier de charité” utópiája

Franciaországban a 17. század folyamán kezdett kialakulni a „l'hôtel général” szegénygondozó intézménylánc. Ezek az ispotályokra emlékeztető intézmények a munkaképtelenek mellett a munkaképes szegényeket és gyermekeket is befogadták, és az utóbbiakat időben változó, hol enyhébb, hol szigorúbb kényszermunkára kötelezték. A 18. század folyamán gyakran kerültek oda munkabíró koldusok is, de az 1770-es évekre az intézmények funkciója differenciálódott, a bezárás és a büntető tevékenység a „dépôt de mendicité” feladata lett. Ezt a rendszert a 18. század hetvenes éveiben alakították ki, azzal a céllal, hogy mindazok a csavargók, koldusok, akik nem kerülnek kórházba és börtönbe, de közveszélyességük miatt szabadon sem maradhatnak, itt kapjanak helyet.²² Az intézményt a központi hatalom tartotta fenn, saját költségéből. A nehézséget az okozta, hogy eleinte a munkaképes koldusok mellett az úton lévő csavargókat, munkát kereső munkásokat, prostituáltakat, sőt néha még a zarándokokat is bezárták. A dépôt-ban szigorú feltételek mellett már ténylegesen kényszermunkát végeztek a rabok.

A forradalom előtt rengeteg panasz érkezett a bíróságokhoz a kíméletlen bánásmód, a túl megerőltető munka, az elégtelen táplálék és a szigorú büntetések miatt. Komoly nehézséget okozott a városok, megyék számára a munka biztosítása is, mert a szakképzetlen, leromlott egészségű koldusok nem voltak képesek minőségi munkát

végezni, és nem hoztak hasznot az intézmény fenntartóinak. (Leggyakrabban szövés-sel, fonással foglalkoztak.) Turgot minisztersége alatt megpróbálta bezáratni a dépôtakat, olyannyira ráfizetéses volt a fenntartásuk, de túlságosan sok volt a koldus Párizs utcáin, és nem találtak jobb megoldást. A forradalom éppen úgy ellenezte a munkátlan életet, mint az ancien régime, így a dépôt de mendicité intézménye továbbra is fennmaradt.²³ (A sokak előtt gyűlöletes nevet ugyan megpróbálták kellemesebben hangzóra cserélni, de a köznyelv továbbra is ragaszkodott az eredeti elnevezéshez.)

A sokféle probléma középette a forradalom alatt elsikkadt a koldusmenhely és a dologház ügye, így a dépôt de mendicité lassanként mindenféle szegény, öreg, nyomorék és elesett férfi, nő, gyermek menedékhelye lett. De odakerültek a kisebb kihágásokat, bűncselekményeket elkövetők is, együtt éltek a menedékhelyen a szegények, a bűnözők, sőt a gyógyíthatatlan betegek, főként elmebetegek.

A császárság alatt maga Bonaparte Napóleon levelezésében utalt is arra, hogy a koldulás elleni legjobb gyógymódnak a kényszermunkát találja: minden koldust be kell zárni azzal a céllal, hogy megtanulják munkával megkeresni a kenyerüket.²⁴ Rendeletet bocsátott ki 1808-ban, mely szerint minden megyében egy vagy több dépôt de mendicité-t kell létrehozni, és ott minden jelentkező számára munkát kell biztosítani. Annyi időre kell bezárni az elítéltet, míg ő maga vagy családja meg nem győzi a községi előjáróságot arról, hogy munkájával képes eltartani önmagát, és nem szorul többé koldulásra. Az önként jelentkezők mellé kerültek az erőszakkal elfogott koldusok és csavargók is. Ez a rendelet már valóban a dologházak kialakítását írta elő.

A császárság idején 59 intézet nyílt, 1815-re 37 működött közülük. A központi pénz mellett a község, a megye is hozzájárult a fenntartási költségekhez. Az intézet a megyei prefektus hatáskörébe tartozott, mellette öttagú, a belügyminiszter által kinevezett tanácsadó testület működött. Az elképzelés szerint szigorú rend és felügyelet mellett dolgoznak a javító-nevelő munkára ítélt kényszermunkások. De a terv a végrehajtása során messze került valódi céljától: a dépôt de mendiciték felügyeletével megbízott belügyminisztériumi tisztviselő a legtöbb megyében munkaképes koldusok és a szigorú kényszermunka helyett öregeket, nyomorékokat és elmebetegeket talált, akik képtelenek voltak dolgozni. A dépôt de mendicité lassanként alig különbözött a szegényháztól és szegénykórháztól. Néhány megyében sikerült a munkaképes koldusokat bezárni, de a kényszermunka nem vált be.

A háborúk után a restauráció éveiben a francia társadalom újból szembetalálta magát a szegénység kezelésének kérdéseivel. A dépôt de mendicitéből egyre kevesebb működött, 1837-ben már csak hét. Ezek mellett „maison du travail” (műhely) és „atelier de charité” (jótékonyági műhely) elnevezéssel újabb intézetek nyíltak a század középső évtizedeiben. Az elnevezés változott, a lényeg nem: munkáltató műhelyek jöttek létre, amelyekben a dolgozni még képes szegények megkereshették a kenyerüket. A szigor és a kényszermunkajelleg hol lanyhult, hol felerősödött.²⁵

A század második felében főként a nagyobb városok megőrizték saját dépôt de mendicité-jüket, de a korszerűbb ideológia elvetette azt a tételt, hogy a szegénység legjobb orvossága a bezárás és a kényszermunka. Az új tanok a gazdasági haladásban és a szociális gondoskodás kiterjesztésében látták a szegénység elleni küzdelem perspektíváját. Mégsem tűntek el a dépôt de mendiciték még az 1880-as években sem, ámbar a gondozottak fele egyáltalán nem végzett semmiféle munkát – sőt nem is koldulás miatt került oda, hanem prostitúció, tolvajlás vagy más kisebb bűncselekmény miatt –, és aki dolgozott, az sem termelte meg saját ellátása költségeit.

Franciaországban nem alakították ki az angol mintájú dologházak rendszerét. A koldulás megakadályozására és a munkára nevelés céljára kialakították a kényszer-munka-műhelyek láncolatát, ám ezekben az intézményekben mindig egyszerre voltak jelen a lustaság vagy munkakerülés miatt elítéltek és az önhibájukon kívüli szegények. Valódi kényszermunkát a bűncselekményeket elkövető elítéltek végeztek.

Dologházak Angliában

A dolgozni tudó szegények számára a 16. század végén úgy nevezett „houses of industry”-kat nyitottak szerte a királyságban, az angol szakirodalom ezekben látja a dologházak elődjét. A műhelyeket ellátták alapanyagokkal, és a munka híján koldulásra kényszerülők itt kereshették meg a kenyerüket. Az épületekben azonban nem laktak, csak dolgoztak az emberek. A műhelyek korabeli méltatói kiemelik az intézménynek a fiatalok munkára szoktatásában játszott szerepét, a koldulás visszaszorítására gyakorolt jótékony hatását.

Valószínűleg sokan választották önként a műhelyeket, de bizonyosan még többen voltak azok, akiket a nyomor kényszerített rá erre a döntésre, hiszen ugyanebben az időszakban betiltották a koldulást, rendkívül szigorú büntetést vont maga után még az alamizsnázkodás is. Az 1601-ben elfogadott törvény az egyházközségeket arra kötelezte, hogy nevezzenek ki szegénygondnokokat, akiknek kettős feladata volt: munkát kellett találniuk a munkára képeseknek, a már vagy még dolgozni nem tudóknak pedig fedelelet, ápolást biztosítani. A szegények egyházközségekben történő ellátása azonban mindenütt sokba került. Az 1720-as évektől újból sokféle próbálkoztak dologházak felállításával, most már nem az üzleti nyereség, hanem a szegényekre szánt költségek csökkentése céljából.

A dologház elnevezés jelentése az idők folyamán állandóan változott, egészen az 1834-es szabályozásig. A 17. század folyamán a work-house, alms-house, poor-house, parish-house elnevezést egyaránt használták, és ezek nagyjából ugyanazt a tartalmat fedték: befogadták a saját maguk fenntartására képtelen embereket, korra, nemre, egészségi állapotra való tekintet nélkül, és némi munka fejében úgy-ahogy eltartották őket.

Alig néhány év alatt százötvennél is több efféle intézet nyílt meg, kihasználva azt a törvény adta lehetőséget, hogy a községek társulhattak egy közös dologház felállításához. (Ezt a lehetőséget több jogszabály megengedte, míg pontosan a Gilbert Act szabályozta 1782-ben.) Tervek születtek a büntetés, az ellátás és a gondozás, valamint a javító nevelés legideálisabb megvalósítására.²⁶

Az újonnan létesített dologházakról szóló korabeli jelentések mind kiemelik, milyen jelentős megtakarítást hozott az intézmény a községnek, amely eddig kötelezően segélyezte az illetőségébe tartozó szegényeket. Egész családokat befogadott a dologház, és fennen hirdette, hogy mennyi gyermeket, szülőt mentett meg az éhségtől, a nyomortól, a hidegtől, az erkölcsi zülléstől. A szegények mégsem tűntek nagyon elégedettnek ezzel a megoldással, gyakorta fellázadtak, csak erőszakkal lehetett bent tartani őket, és tudunk a műhelyek megrongálásáról,²⁷ a vezetés korrupciójáról, a kegyetlen bánásmódról is. Ám a szegényeknek sok választása nem lehetett, hiszen a koldulást nagyon keményen megtorolta a hatóság mindenütt, és a gyarmatokra induló büntető hajókra is könnyen fel lehetett kerülni.

A dologház-építészetnek sajátos típusai alakultak ki, kedvelték például az olyan épületeket, amelyekben fallal jól elkülöníthető szárnyakat és udvarokat alakítottak ki, később pedig a latin kereszt formájú alaprajzot részesítették előnyben. Jeremy Bentham, nagy hatású filozófus már 1787-ben kidolgozott egy tudományosan alátámasztott részletes tervet, alaprajzzal, a tevékenységek meghatározásával együtt. Bentham kör alakú, emeletes, középkori lakótoronyhoz hasonlitos toronyépületeket tartott a legcélszerűbbnek, amelyekben minden emeleten ki lehet alakítani egy figyelepontot, ahonnan az épületben folytatott bármilyen tevékenység állandóan nyomon követhető. A filozófus úgy gondolta, ez az alaprajz egyaránt szolgálhat kórház, szegényház, börtön, iskola, árvaház, vakok intézete, vagy akár műhely, üzem céljaira, hiszen a legfontosabb tényező, a folytonos megfigyelés a befelé nyitott, ajtókkal, ablakokkal ellátott, kör alakú építményben kitűnően megvalósítható.

A korabeli közösségeknek a szegények iránti szánalmát egyre inkább felváltotta az erkölcsi normák megőrzésére irányuló, az azt megszegőkkel szemben az elkülönítést szorgalmazó elv és az ebből fakadó gyakorlat. A modernizáció terjedésével, az ipari forradalom térnyerésével a szegényeket is egyre inkább a normák megszegőinek tekintették, és eszerint kezelték őket. A látványos elkülönülést szolgálta az is, hogy a dologházakat gyakran a településektől távol, a mezőkön építették fel. A tervezők az új intézmények építéskor figyelembe vették a nemek, a gyermekek és felnőttek elkülönítésének szempontját, valamint a bent lakó és az időszakosan elszállásolt koldusok helyének elválasztását.

Az elzárás talán még a munkánál is fontosabbá vált, a nevelés alapelve pedig a szigorú, sőt kegyetlen büntetés lett. A szigorodó közerkölcs jeleként dologházba kerültek a megesett leányok is, sőt az 1820-as évektől még az intézményen belül is megkülönböztető sárga ruhát vagy szalagot kellett viselniük. A nőket elválasztották gyermekeiktől, így az anya akkor sem láthatta gyermekét, ha évekig egy dologházban éltek. Divatba jött az elítéltek hajának lenyírása, sőt gyakran egészen leborotválták a haját, amely különösen megszégyenítő aktus volt. Sok dologházban kötelező lett a saját, az adott intézményre jellemző egyenruha viselése, amelyet a külső szolgálatra bocsátottak kint is viselni tartoztak. Ez a ruha mindig sötét színű, leggyakrabban szürke volt, ízléstelen szabású, durva anyagból készült. A cipőt faklumpa helyettesítette, fehérneműt akkor lehetett cserélni, ha már leszakadt a viselőjéről. A gyerekekkel sem tettek kivételt. A bánásmód, a munkáltatás, az ellátás valójában egyre jobban hasonlított egy börtönre, mint a tisztas szegények menedékére, illetve „erkölcsi árnevelő” intézetre.

Egyéb higiéniai megfontolások sem zavarták az építőket, így a tisztálkodásra szánt helyiség, a konyha, és a halottas szoba gyakran egymás mellé került, de a szemétdombot, a foglalkoztató műhelyek hulladékait sem takargatták a tekintet elől. A korabeli dologházakat az utazók már messziről felismerték, és ha a látást akadályozta a ködös idő, a szagokról könnyen azonosítani lehetett az épületet. Sir Frederick Eden angol arisztokrata, akit érdekelt és egyben aggodalommal töltött el a szegénység növekedése, valamint a városokban, az utakon mindenütt látható koldusok, igyekezett megismerni és felmérni a szegény népesség életkörülményeit. Bejárta a királyság területét, leírta a szegények lakását, ruházkodási, étkezési szokásait, „túlélési taktikáit”. Eden művében visszatekintett a szegényügy alakulására, a kipróbált, illetve csak tervben maradt, a szegénységet kezelő javaslatokra, áttekintette a dologházakra és a munkáltató műhelyekre vonatkozó egyházközségi iratokat, valamint a segélyezéssel

foglalkozó társadalmi egyesületek tevékenységét. Ugyancsak foglalkozott a meglátogatott dologházak belső rendjével, ismertette a jelentkezők felvételi procedúráját, az elhelyezésüket, az épület bútorzatát, a kötelező munkákat, az adott intézmény rendjét, az étrendet, a ruházatot és a szokásokat.

Eden hatalmas terjedelmű, háromkötetes, 1797-ben megjelentetett munkájából képet kapunk az intézményekben uralkodó viszonyokról.²⁸ A legtöbb helyen iszonyú bűz és magas kőkerítés jelentette a látogatónak, hogy megérkezett a vidék dologházához. A kerítésen belül egyen szürkébe öltözött, vagy a ruhájukon szegényjelvényt viselő, alultáplált kinézetű, nyírott hajú nők és férfiak, ápolatlan gyermekek látványa fogadta. A megdöbbenést keltő elhanyagoltság és nyomorúság leírása mellett Eden beszámolt a gyakori kegyetlen bánásmódról, verésről, magánzárkáról és az ételadag megvonásáról. A dologház gondnokai gyakran saját javukra dolgoztatták az ott élő embereket, kihasználták kiszolgáltatottságukat. A korai dologházakban az elmebeteg, mindenféle örültek, alkoholisták, prostituáltak együtt éltek az elszegényedett, földjüket, műhelyüket elvesztett, valamikor más élethez szokott emberekkel.²⁹ Az elhanyagoltabb dologházakban nem volt fűtés, sötét, hideg, piszkos termekben dolgoztak és éjszakáztak a bentlakók, ritkán váltottak ruhát, leginkább akkor, ha már leszakadt róluk. Általában nem rendelkeztek bútorzattal, sőt ággyal sem, a földön szalmán vagy közös padokon aludtak az emberek. A termék zsúfoltságáról azt jegyezte fel a szerző, hogy gyakorta 40 ember is lakott, aludt ugyanabban a helyiségben.

Edennek szerencsére módjában állt néhány emberségesebb dologházzal is beszámolni. Ezek közé tartozott a liverpooli, amelyben 1100 ember élt. Az öregek ellátására ügyeltek leginkább, a 8–10 főt befogadó szobákban ágy és szék is volt. A többieket deszkából tákolat padozaton vagy a földön, szalmán töltötték az éjszakákat. Az ellátás tűrhető volt, a bánásmód szigorú, de a kegyetlen veréseket tiltották. Még a mosdásra is volt lehetőség, ami sok másik dologházban fel sem merült!

A dologházba kerültek számáról is találunk adatokat Eden könyveiben: az 55 000 lakosú Liverpoolban 1120 embert tartottak bentlakóként, másutt 700-at, három, összesen 8000 főt számláló község 143 szegényt támogatott. A dologház nagysága nem jelentett életminőségben különbséget az 1834-es törvény előtt.

Eden saját tapasztalatain és az egyházközségi iratokon alapuló összegzését sokáig nem követte alapos elemzés szegényügyről. A hivatalos statisztikai adatgyűjtés csak a 19. század elejétől vált folyamatossá, de egyelőre csak a születésre és a halálzásra terjedt ki; az első népszámlálásra pedig 1801-ben került sor. A különböző bizottságok jelentéseiből kiderült, hogy a segélyezés drága formája helyett jóval olcsóbb és radikálisabb megoldást jelent a dologház. Emellett ez a lehetőség a szegények számára egyáltalán nem vonzó, ami a fenntartó számára előnyt jelent, hiszen jóval kevesebben tartottak rá igényt. Valóban így történt, a bizottságok beszámoltak arról, hogy azokon a helyeken, ahol a szegényellátást a dologházba zárással oldották meg, nagymértékben csökkent a segélyt kérők száma. Az 1820-as évektől az újonnan alapított dologházakban már egyáltalán nem törekedtek a komfortra, sőt új jelszóként hangoztatták az építetők: gazdaságosság, szigorúság, kényelmetlenség.³⁰ Lassanként körvonalazódott a szegénygondozás újfajta útja: segély, gondozás a tehetetlen, nyomorék, öreg embereknek és szigorú, elrettentő élet a dologházakban a munkaképeseknek, akik csakis végső kilátástalanságukban választották ezt a menedéket.³¹

A már korábban kiküldött szegényügyeket vizsgáló bizottságok munkáján nagyot lendített az 1832-ben kinevezett Assistant Commissioners tevékenysége. Ennek a

testületnek volt a feladata felmérni, hogy a királyság területén a törvényekkel szabályozott szegényellátás milyen hatásfokkal működik, hol és miben kellene javítani rajta. A bizottság két alapelvet tartott szem előtt: a speenhamlandi rendszer drága és demoralizáló hatású, a dologházépítés szintén nagyon költséges, ha községenként hozzák létre. A vizsgálat eredménye egy hosszú, 300 oldalas jelentés lett, amelyet publikáltak.³²

Az elemzésben a bizottság két ajánlással állt elő: a munkaképes egyének nyílt segélyezéséről mondják ki, hogy törvénytelen és azonnal beszüntetendő, az ő esetükben a támogatás csakis a dologházi elhelyezés és ellátás formájában valósulhat meg. A nyílt segélyezésre kizárólag a munkaképtelen, tehetetlen, öreg, nyomorék emberek legyenek jogosultak. A második ajánlás az volt, hogy dologház és egyéb szegénygondozó intézmények létesítése céljából egy megye községei hozzanak létre társulásokat (unionokat), így csökkentve az egy-egy településre eső költségeket. (Ez utóbbi elvet már a Gilbert Act is lehetővé tette, sokfelé az országban meg is épültek a „union-házak”.)

A dologházak felügyeletének szabályozására javasolta a bizottság egy, a legtöbb adót fizetők által választott testület felállítását, amelynek tagjait nevezzék szegénygyámoknak (Guardians of the Poor). A szegénygyámok működését a kormány által kinevezett Központi Bizottság – Central Board of Commission – testülete felügyeli. A union központja a dologház, a munkaképes szegények egyetlen segélyezési lehetősége. Ehhez helyenként a házukat vesztett parasztoknak időszakosan menedéket nyújtó szálláslehetőség társul. Az árvákat, csavargó gyermekeket, vagy a szülők, rokonok által elhagyottakat szintén a dologházban gondozzák. A jelentés szerint a dologházban elhelyezettekre alkalmazott legfőbb alapelvnek annak kell lennie, hogy a bentlakók ne élvezhessenek könnyebb életet és jobb körülményeket a nagyon szerényen élő munkásoknál.

A gyakorlatban tehát a közsegélyért folyamodónak azzal kellett számolnia, hogy családostul a dologház lakója lesz. Azt is ki kellett találniuk a javaslattevőknek, hogyan lehet az éhező, rongyos, segélyért folyamodó életét még jobban megkeseríteni, és ezzel a dologháztól elrettenteni azt, aki éppen a nyomor miatt kér menedéket. De sikerült megoldani a problémát: a dologház lakói kötelesek lesznek egyenruhát viselni, szigorú regula alatt élni, szabad mozgásuktól megfosztva, nemenként, koronként teljesen különválasztva. Vagyis vagy együtt marad a család kint és éhezik, vagy bevonul a dologházba, és megszűnik a családtagok közti kapcsolat. A dologházra való jogosultság alapja továbbra is az illetékességi hely marad.

A javaslatok nyomán beterjesztett és 1834-ben elfogadott New Poor Law (új szegénytörvény) feltételeit csak intézményi keretek között lehetett megvalósítani, ezért létre kellett hozni a unionok keretében a községi dologházakat. A törvényben megfogalmazott „workhouse principle” azt jelentette, hogy aki munkaképes létére segélyért folyamodik, annak – akár családostul is – be kellett vonulnia a dologházba. Az ottani körülmények, a családok szétválasztása, a kényszermunka és mindenképp a szabadságvesztés olyan elrémitően hatott, hogy csak kevesen választották ezt az életformát, így a dologház önmagában is a segélyezést ellenőrző funkciót töltött be. Az angol statisztikák szerint már az 1850-es évekre hatalmasat csökkent a segélyt kérők száma. (Bár azt nem tudhatjuk, ebben mekkora szerepet játszott a dologház hírneve, mekkorát a felfutó angol gazdaság, valamint a szegénygondozásban oroszlánrészt vállaló társadalmi egyesületek.)³³

Az illetékesség terén annyi változás történt, hogy a törvénytelen születésűek illetékességi helyét anyjuk révén állapították meg, így a gyermekért minden felelősség az anyát terhelte. Az anya és a gyermek csak együtt léphettek be a dologházba – ahol azután azonnal szétválasztották őket, és az esetek többségében nem is találkozhattak egymással.

A dologházakat vizsgáló bizottság – Poor Law Commissioners – évente beszámolókat készített és jelentetett meg, ellenőrizte a törvény végrehajtását, felfigyelt az esetleges még szabályozatlan problémákra és megoldást dolgozott ki azokra. Már az első jelentések jelentős változásokról számoltak be: a szegényadó országszerte jelentősen csökkent, ez a nyílt gondozásra jogosultak csökkenő létszámából következett, valamint arról, hogy sorra épültek a unionok dologházai. Az építések kimondottan erre a célra épületterveket dolgoztak ki. A már említett kereszthalakzat nagyon népszerű volt, de készült akár másfélezer ember befogadására képes, sok szárnyból álló, bonyolult alaprajzú épület is.³⁴

A törvény azonban nem aratott osztatlan sikert. Sokan amiatt háborodtak fel, amit a New Poor Law kimondott, és nem amiatt, amit aktuálisan megvalósítottak belőle.³⁵ A befolyásos *The Times* című lap egyenesen támadó hangot ütött meg, tirannusoknak nevezte a szegényügyi bizottság tagjait, akik a szegénységet egyszerűen büntetik, börtönnek titulálta a dologházat, ahol a szegények elítéltként tengődnek.³⁶

Ezeknek a kijelentéseknek a hatása azonban messze elmaradt attól, amit Dickens keltett *Twist Olivér* című regényének 1837-es megjelentetésével. A dologházi életről alkotott elképzeléseket még ma is ez a mű határozza meg. Ebben pedig kizárólag bezárásról, kegyetlen felügyelőkről, kiszolgáltatott szegény emberekről, magányról, nyomorról, verésről, büntetésről olvashatunk. Nem Dickens volt az egyetlen, aki szépíróként a dologházi életet ábrázolta. A század második felében valóban hiteles, ott nevelkedett és később sikeres emberek is megírták visszaemlékezéseikben, hogyan teltek napjaik a dologházban. És az általuk bemutatott dologházi élet nem volt derűsebb Dickens regényének hangulatánál.

A korabeli jelentések, annual reportok és a parlamenti beszédek alapján Norman Longmate bemutatta az angliai dologházak életét az új szegénytörvény hatályba lépését követően. A szegényügyi bizottság az erős falakkal épített, a külvilágtól magas kerítéssel elzárt, börtön kinézetű dologházakat tartotta követendő építési mintának. Ilyen is volt sok, de még több régi építésű, leromlott állapotú épület funkcionált dologházként. Ezekben az elkülönítést sem lehetett megoldani, a megfelelő fűtésről, szellőztetésről, higiéniai szempontokról nem is beszélve. Az épületek felújítása és átalakítása sokba került a községeknek, így csak évtizedek múltán, főként az 1860-as években került rá sor.

A törvény előírta a gyermek a szülők szigorú elkülönítését, hogy az erkölcstelen élet „forrásától” elválasszák a gyerekeket. Ezt az előírást akkor is betartották, ha a családját egyedül gondozó anya betegsége miatt kellett felvételüket kérni. A gyermekek nevelésére, iskoláztatására külön gondot kellett fordítani, ezt a bizottság ellenőrizte. A helységek többségében a községi iskola nem fogadta a dologházi gyerekeket, emiatt a dologház iskolamestert alkalmazott, aki ellátta a tanítás és nevelés feladatait, valamint a napközbeni felügyeletet. Az iskolamester legtöbb esetben tanulatlan – még az is előfordult, hogy sem írni, sem olvasni nem tudott az iskolamester –, nevelésre alkalmatlan, alkoholista, kegyetlen egyén volt, sokszor maga is a dologház lakója. A gyerekek teljes tudatlanságban és kiszolgáltatottságban éltek, és kikerülve külső mun-

kára, nem tudták a helyüket megállni. Sokan éppen emiatt kénytelenek voltak visszatérni a dologházba, hiszen semmiféle szakmai ismerettel nem rendelkeztek, képtelenek voltak megfelelően viselkedni és kommunikálni.

Az áldatlan állapotok az 1870-es évekre enyhültek, ekkor már országos felhívások során a különlegesen nehéz nevelői munkára fiatal, jól képzett nevelőket kerestek, a kislányokhoz lehetőleg nőt. Az elhagyott gyermekek gondozása kizárólagosan sosem volt a dologház feladata, hiszen működtek árvaházak, egyesületek. Sok gyereket egyenesen a család juttatott dologházba, mert megtagadta az ellátásukat (például az anya a gyereket a nagyszülőkre hagyta, akik idős korukban már nem tudták nevelni).

Az 1834-es törvény látványos hatásaként a dologházak lakóinak második legnépesebb csoportja – az ellátásra szoruló idősök mellett – a támogatás nélkül maradt nőkből állt. Néhányukat elhagyta a férjük, mások özvegyként nevelték gyermekeiket, voltak közöttük házi cselédek, pillanatnyilag munka nélkül. A legtöbbjük azonban éppen terhes vagy újszülöttel érkező leányanya volt. Miután ez utóbbi nőket erkölcsi szempontból elítélte a közfelfogás, 1839-ig megkülönböztető sárga színű uniformisban kellett járniuk (a pestishajók zászlójának „mintájára”). A megkülönböztetés 1839 után is fennmaradt: sárga szalag, öv, kendő formájában.

A dologházak nem sokat törődtek az újszülöttek, a gyermekágyas vagy terhes anyák védelmével, akik elhagyatottan, csak egymás segítségében bízva, nyomorúságos körülmények között tengődtek. A csecsemőhalandóság a kinti átlag többszöröse volt, akárcsak a gyermekágyas asszonyoké. Ám a higiénianál sokkal jobban érdekelte a felügyelőket a morál és a szabályok betartása. A nők felépülésük után elhagyták gyerekeiket, és megpróbáltak kint megélhetést találni. A gyermek a dologházban maradt.

A dologház kiközvetítette a munkát keresőket, de nem nagy sikerrel. Az 1860-as évek bizottsági vizsgálatai nyomán kiderült, hogy a dologházat elhagyó nők túlnyomó része rövid időn belül prostituált lett. Ez a tény nemcsak a korábban is prostitúcióból élőkre volt igaz, hanem a munkára kiadott fiatal lányokra is. A szerencsétlen nők aztán néhány év múlva szörnyű betegségekkel fertőzöttek tértek vissza a dologház falai közé, ahol lassú haldoklásukat jó ideig sem törődés, sem orvosi ellátás nem könnyítette.

A dologházak rendjének szabályozása során 1837-ben a Poor Law Commissioners tudomásul véve a csavargók, koldusok megoldatlan helyzetét, arra utasította a unionokat, hogy a szállást kérő vándorló koldusokat némi munka ellenében fogadja be éjszakára, és lássa el egyszeri étkezéssel. (Ez általában csak egy darabka kenyeret, tisztálkodási lehetőség nélküli nyomorúságos közös szállást, cserébe söprögetést jelentett.) Általában az épületen belül elkülönített szállást tartottak fenn ezeknek az embereknek. Közéjük tartoztak a prostituáltak is, akik délután dolgoztak, estére pedig valamelyik közeli dologház szállását vették igénybe. A felügyelők igyekeztek minél lehetetlenebb körülményeket teremtve elrettenteni ezeket a koldusokat, prostituáltakat, de néhány év alatt szerte az országban bevett szokássá vált a dologházban éjszakázni.

Az erkölcstelenség terjedését a hatóságok úgy próbálták akadályozni, hogy a lányokat nagyobbacska korukban az úgynevezett „Magdalen home”-ba költöztették, ezekbe a magánkézben tartott otthonokba, ahol főzést, házvezetést tanultak, és három-négy év után, ha beváltak, dolgozhattak mint házvezetőnők. Az 1870-es évektől egyre szabadabb lett a dologházi rendszer, így a nők kijárhattak legálisan munkát vállalni.

Ez a változás kedvező irányba hatott, a nők tömegesen prostituálttá válásának jelensége megszűnt, a lányok könnyebben elhelyezkedtek, élhettek a saját keresetükből.

A 19. század utolsó évtizedeiben a munkásvédelmi törvények megalkotásával egyre többfajta biztosítás, ellátás óvta a munkást és családját attól, hogy dologházba kerüljön. A szegények és ezzel együtt a dologházi ellátásra szorulóak száma azonban jelentősen növekedett még ekkor is, sőt 1870-től, a nyílt szegénygondozás feltételeinek szigorításával még nagyobb mértékben. N. Longmate adatai szerint: 1871-ben 156 000, 1886-ban 186 000, 1896-ban 214 000 és 1898-ban 216 000³⁷ ember élt dologházban. (Ez Anglia és Wales népességének kb. 7 ezreléke volt.) Ennek a többszöröse volt – két-, háromszorosára becsülték – az ideiglenes, csak szállást kérő koldusok, úton levő munkát keresők száma, akik csak egy-egy éjszakát töltöttek el a dologházakban.

A 19. század utolsó évtizedeiben a dologház állandó lakói túlnyomó részben szegény, öreg, magatehetetlen emberek voltak, akik család, ápolás és ellátás híján a társadalom gondozására szorultak. A századfordulón szociális reformok sorát dolgozták ki és vezették be, így 1908-ban a Children's Act lehetőséget adott a helyi hatóságoknak, hogy az elhagyott gyermekeket kivegyék a dologházból és nevelőszülőknél helyezték el; 1909-ben bevezették az öregkori nyugdíjellátást; kialakították a munkahely-nyilvántartás országos hálózatát, amellyel a kormány a munkanélküliség ellen vette fel a küzdelmet; néhány évvel később az általános betegbiztosítást is elfogadta a parlament. Kórházak, nélmegyőgyintézetek, árvaházak és bentlakásos iskolák épültek, amelyek működése ismétetlen a dologházak lakóinak számát csökkentette. A reformok jótékony társadalmi hatását visszavetette az első világháború. A világháború után közvetlenül drasztikusan csökkent a nyílt és zárt gondozást igénylők száma, ám a gazdasági válság hatására 1926-ban rekordot ért el. A dologházak végét az 1928-as év hozta el, amikor ismét a parlament elé került a szegénytörvény, a régi gondokkal: túlságosan drága és egyenetlen terhelést jelent a különböző községek számára a szegényházak fenntartása, a szegénygyámok hivatala. A követelések odavezettek, hogy 1930-tól megszüntették a dologházak funkcióját, felszámolták a unionokat és a szegénygyámok intézményét.

A 19. századi dologházak megalakulása kitűnően jelzi azt a mentalitásban bekövetkezett változást, amely egyik oldalon a munka szerepének felértékelésében, a másik oldalon a szegénységtől való félelemben és az ezzel szembeni aktív fellépésben nyilvánult meg. Ezeknek az intézeteknek a szervezete, funkciói még a szegényügy kezelésének differenciálatlan állapotára utaltak. Magyarországon azzal a reménnyel alapították a dologházat, hogy a koldulást megszünteti, a henyéket és lustákat munkára szoktatja, javítja az erkölcsöt, felelősségteljesebbé teszi az embereket, és védi a társadalom normális tagjait a csavargóktól. A sok pozitívumot ráadásul gazdaságosan éri el, hiszen önfenntartóvá válnak ezek a komplex tevékenységet ellátó szegénygondozó intézmények. Hazánkban a pesti és a néhány vidéki dologház létrehozása az intézményes szegénygondozás első nagy lépését jelentette. A merészebb kortársak országos hálózat kiépítésére gondoltak, és a koldulás végleges megszűnését várták.

Angliában nem kisebb reményekkel fogadták el a megreformált új szegénytörvényt. A unionokon keresztül minden községnek épült dologháza. Az azonban nem volt világos már a létrehozásuk idején sem, milyen munkát várnak el a dologházaktól. Bizonyos elgondolás szerint a munka csak a büntetés része, mások szerint a célja a dologház rentábilissá tétele, sőt némelyek egyenesen hasznot hozó munkáról beszél-

tek. Franciaországban sosem tisztázódott ez a kérdés, valódi munkaalkalmat inkább a nagy országos közmunkák jelentettek.

Utólag úgy tűnik, a dolgházak szimbolikus jelentősége mindhárom országban jóval nagyobb volt, mint a gazdasági. Az ellátott személyek száma Angliában és Franciaországban nagyságrendekkel haladta meg a magyarországit. A brit királyságban fogalommá vált a dolgház, nálunk egyedül esetekről szól a történet, a francia rendszerben összekeverednek a dolgházszerű vonások az általános szegénygondozással. A dolgházak létrehozásának valódi jelentősége, hogy Európában kísérletet tettek a szegényügyi ellátás intézményesítésére és országos hálózattá alakítására.

Jegyzetek

¹ *Le Roy Ladurie*: Montailou: egy okszitán falu életrajza (1294–1324). Budapest, 1997. 539.

² Uo. 538.

³ A legnagyobb hatásúak közé tartozott a brugghe-i patrícius *Juan-Louis Vivés*: *De Subventione Pauperum* (1526).

⁴ *Robert Jütte*: *Poverty and deviance in early modern Europe*. Cambridge, 1994. 8–20.

⁵ A csoporthoz tartozás meghatározta a társadalmi kapcsolatokat, a státust. Az azonosíthatóan valahova tartozó ember már nem volt gyanús, nem kellett félnie a kiutasítástól. „Róma város béna, nyomorék és vak lakói nemcsak koldusszervezetekbe tömörültek, hanem még el is ismerték szervezetüket. Hasonlóképpen a csavargók, csalók, tolvajok alvilágát is kifinomultan megszervezett, hierarchiába foglalt szervezetnek mutatták be a 15. századtól a 19. századig, Teseo Pinitől kezdve Balzacon át Dickensig.” *Stuart Woolf*: *Order, class and urban poor*. In: M. L. Bush (szerk.): *Social orders and social classes in Europe since 1500*. New York, 1992. 190.

⁶ *Bronisław Geremek*: *La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres de Moyen Âge à nos jours*. Paris, 1987. 27–97.

⁷ „Azonban az elmúlt néhány évtizedben a történészek hangsúlyozták, hogy az európai helyi és nemzeti kormányok korabeli szociális politikája átlépte a vallási határokat, és olyan mintát követett, amely a helyi feltételekhez alkalmazkodott. Francia, angol, amerikai és német kutatók részletesen ismertették a hasonlóságokat és a különbségeket a katolikus és a protestáns városi szegénygondozás terén.” Robert Jütte arra is rámutat, hogy a szegénygondozás rendkívül változatos formákat öltött a különböző korokban, vidéken és városokban; helyi szinten valósult meg, a helyi adottságoknak és igényeknek megfelelően módosult. *Jütte*: i. m. 1. Mégis itt meg kell jegyezni, hogy a mélyen katolikus Spanyolországban sehol zárták be a koldusokat, bár a koldulást szabályozták. Rómában a pápák szigorú intézkedésekkel próbálták megakadályozni, hogy a zárándokok kegyes adományaira számító töménytelen koldus ne retentse el és fossza ki a jóhiszemű adakozókat.

⁸ *Pomogyi László*: *Szegényügyi és községi illetőség a polgári Magyarországon*. Budapest, 2001. 10.

⁹ Uo.

¹⁰ *Robert Braun*: *Industrialisation and everyday life. The outworkers' attitude to poverty and crises*. Cambridge, 1990. 154–187.

¹¹ A felvásárlási és kiadási rendszerben dolgozó munkáscsaládok életmódjukban, gondolkodásmódjukban is különböztek a parasztoktól. A kereskedőnek teljesen kiszolgáltatott, egyedül a munkabérből gazdálkodó családok a hétköznapi túlélési taktikákat is elfelejtették. A lelkeszek hiába intették őket arra, hogy termeljenek némi élelmiszert, megfontoltan vegyenek fel kölcsönt, gyűjtsenek a jobb időkben tartalékot. A családok a gazdasági krízis idején engedéllyel vagy anélkül koldultak, esetleg a kanton szegényüggyel foglalkozó hivatalától vártak segítséget. „A koldusok kisebb-nagyobb csapatokban járkák be az egész régió zürichi, schaffhauseni, thurgau, Szent Gallen-i kantonjait, még a legtávolabbi tanya sem menekül meg kutató szemük elől. Megrakodva pénzzel, kenyérrrel és más élelmiszerral, a kis csapat a hét végén visszatér saját szeretett földjére, vidáman, gyorsan elfogyasztják a szerzeményt, egyszerre felélik mind; és az éhes kis nép máris kész, hogy egy második utat tegyen Egyiptomba, és ott újból élelmet gyűjtsön.” *Braun*: i. m. 173.

¹² „Éjszaka lehet legjobban látni London furcsaságát. Akkor, amikor az élet pezsgése megakad, a boltok besötétednek, és a cifra kocsmák kiöntik magukból a rongyos és nyomorúságos tömeget, hogy a továbbiakban az utcán mászkáljanak, London felveszi legkomorabb kinézetét. A parkok szögletében, a hidak

rejtekezésben, a piac szemetjében együtt húzódik meg a hajléktalan és a nyomorult. Az egyetlen élőlény, aki az utcákon kóborol, a szerencsétlen szegény, aki egészen vacog, míg várja a részegest, amint az óbégatva hazafelé tart. Itt néhány lépcsőfokon néhány mezítlábás gyerek kuporog, akinek a napi koldulásból annyija sem gyűlt össze, hogy arra a kétpennis ágyra teljen, ahová koldus társai mentek. Ott... az utcán... a lobogó tűz köré gyűlnek a rongyosok, hogy dohányozva és szundikálva töltsék az éjszakát a tűz mellett... a mosdatlan szegények, néhány közülük zsíros zsákkal a hátán... minden mocskos halmot átvizsgálnak és összekaparják az élethez valót a szemétkébe dobott csontokból, az elszórt rongyokból, a rozsdás vasakból." Idézi Henry Mayhew-t *Gertrud Himmelfarb: The idea of poverty. England in the early industrial age.* London, 1984. 317–318.

¹³ *Robert Castel: A szociális kérdés alakváltozásai.* Budapest, 1998. 168–170.

¹⁴ *Guy Haudebourg: Mendiants et vagabonds au XIXe siècle.* Rennes, 1998. 26.

¹⁵ Uo. 30–31.

¹⁶ *Geremek: i. m. 160–165., 190–192., 274–289.* J-P. Gutton szerint valóságos intézményhálózat alakult Európában, legelőször Amszterdamban, Brüsszelben, majd Lübeckben, Lipcsében, Bécsben, a svéd városokban. sőt I. Péter cár alatt Szentpéterváron is, szerte az angol királyságban. A katolikus Spanyolország azonban sosem lépett föl teljes szigorral a koldulással szemben, és ott dologházat sem hoztak létre. A dologház intézménye nem jellemző sem Franciaországra, sem az itáliai városokra. *Jean-Pierre Gutton: La société et les pauvres en Europe (XVI–XVIIIe siècles).* Paris, 1974. 131–142.

¹⁷ Norman Longmate idéz egy 17. századi szerzőt, aki a Stanley's Remedy című, 1646-ban megjelent könyvében úgy fogalmaz: sok szegény önként menne dologházba, ha lennének ilyen intézmények. „A szegényeket halálra korbácsolják és gazembernek bélyegzik... mielőtt valaki is munkát adna nekik, vagy dologházba küldenék... Én hallottam a csalót és a koldust, amint a magisztrátust szemtől szembe átkozta, amiért olyan törvényt hoz, amely szerint őket meg lehet verni és meg lehet bélyegezni, ahelyett, hogy dologházat biztosítanának; bizonyos, hogy sokan közülük önként választanák a dologházat, ha módjukban állna.” *Norman Longmate: The workhouse.* London, 1974. 15.

¹⁸ A magyarországi dologházakról: *Csizmadia Andor: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon.* Budapest, 1977. *Mezey Barna: A büntetőjogi felelősségre vonás intézményi hátterének kialakítása a 18–19. században.* Budapest, 1990. *Gyáni Gábor: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás geneológiája.* In: Történelmi Szemle, 1999/1–2., *Cser Erika: A pesti kényszerítő dologház történetéből.* In: Bódy Zsombor–Mátay Mónika–Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, 2000.

¹⁹ *Gyáni Gábor: A regulázó gondoskodás.* In: Léderer Pál–Tenczer Tamás–Ulicska László (szerk.): „A tettetésnek minden mesterségiben jártasok.” Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modern kori Magyarországon. Budapest, 1998. 11–28.

²⁰ „Hogy a pauperizmus miért megy újdonságszámba, s megjelenése miért ráz meg mindenkit mélységesen, arra egy másik jellemzője szolgál magyarázatul. A népi nyomor olyan, történetileg előzmény nélküli arcát fordítja ugyanis a társadalom felé, amely nem merül ki az anyagi nyomorúságban – ehhez most már mélységes erkölcsi lezülles is társul.” *Castel: i. m. 199.*

²¹ *Michael Foucault: Felügyelet és büntetés.* Budapest, 1990.

²² A más néven „maison de sûreté”-nek is nevezett intézmények célja: begyűjteni azokat, akiket a kórház nem fogad be, és a börtön nem őriz. A depót-ba igen egyszerűen lehetett bekerülni: aki bárhol nyilvánosan koldult, vagy igazolvány nélkül csavargónak minősült, azt a városi hatóság bírósági ítélet nélkül a gyűjtőbe toloncoltatta. *André Gueslin: Gens pauvres. Pauvres gens dans la France du XIXe siècle.* Paris, 1998. 245.

²³ *Castel: i. m. 143–193.*

²⁴ Az új büntető törvénykönyvbe is bekerült a koldulás és csavargás szabályozása, és érvényben maradt egészen a század végéig. *Gueslin: i. m. 248.*

²⁵ Uo. 250.

²⁶ Henry Fielding maga is kidolgozott egy intézetet, amelyben a szegények erkölcsi szintjük, korábbi életvitelük és munkaképességük alapján osztályozva, az épületben különböző kényelmi és szigorúsági fokozatokba osztva élhetnének. *Henry Fielding: Proposal for making an effectual provision for the poor: for amending their morals, and for rendering them useful members of the society: to which is added a plan of the buildings proposed, with proper elevation.* London, 1753. Ezt a művet olyan fontosnak tartották a kortársak, hogy franciára is lefordította és kiadatta Larochfoucault-Liancourt báró 1800-ban. A mű egy építendő vidéki dologház tervét is tartalmazza.

²⁷ Nemcsak pártolói, de ellenzői is voltak a dologházaknak, közülük tartozott Joseph Townsend geográfus, lelkész. Szerinte az épület, a berendezés, a felügyelők fizetése és nem utolsósorban a rongálások túl nagy

kiadást jelentenek a kevéske bevétellel szemben. „Még egy községi dologház esetében is, amely a legszigorúbb ellenőrzés alatt áll, a szegények olyan kevés bevételt hoznak, hogy szinte észre sem lehet venni, míg az eltartásuk hatalmas kiadást jelent.” *Joseph Townsend: A dissertation on the Poor Laws.* Univ. Of California Press, 1971. (London 1786.) 54–55.

²⁸ *Frederick Eden: The state of the poor: a history of the labouring classes in England, with parochial reports.* Abridged and edited by A. G. L. Rogers. London, 1928. (London, 1797.)

²⁹ George Grabbe költő 1783-ban így verselte meg a helyi dologházat:

„Their’s is yon house that holds the parish poor,
Whose walls of mud scarce bear the broken door;
There, where the putrid vapours, flagging, play,
And the dull wheel hums doleful trough the day,
There children dwell who know no parents’ care,
Parents, who know no children’s love, dwell there!
Heartbroken matrons on their joyless bed,
Forsaken wives, and mothers never wed,
Dejected widows with unheeded tears,
And crippled aged with more than childhood fears:
The lame, the blind, and far the happiest they!
The moping idiot and the madman gay.”
(Az ott az ő házuk, az egyházközség szegényeie,
Agyagfalai alig bírják a töredezett kaput;
Ahol a bűzös gőzök játszanak lengedezve,
És naphosszat zümmög a szomorú kerék,
Szülői gondoskodást nem ismerő gyerekek laknak itt,
És szülők, akik nem tudják, mi a gyermeki szeretet.
Megtört szíví matróának örömtelen ágyon,
Elűzött asszonyok, pártában maradt anyák,
Csüggedt özvegyek, kiknek könnyeit senki sem látja,
És a gyermekkori félelmek által megnyomorítottak,
Bénák és vakok, s messze a legboldogabbak!
A búsuló bolond és a vidám örült.)

Idézi: *Longmate: i. m. 30.*

³⁰ 1823-ban 49 Southwell környéki egyházközség közel 14 000 lakosának összefogásával vadonatúj dologház épült, amelyben a falócákon és keresztény olvasnivalón kívül semmiféle kényelmet nem találtak a szegények. Az intézmény szellemi atyja, Rev. John Becher pamfletjében szellemesen így jellemezte célkitűzésüket: „A dologházból származó haszon nem az, ha bent tartjuk a szegényeket, hanem ha elriasztjuk őket attól.” *Rev. J. Becher: The anti-pauper system.* 1828. Idézi: *Longmate: i. m. 46.*

³¹ Részlet egy 1820-as évekbeli pamfletből a munkaképes szegények számára adható segéllyel kapcsolatban: „A szegények hadt lássák és érezzék, hogy bár a község nem hagyja magukra őket végső szükségükben, ámde benne lássák a legszigorúbb ügyintézőt, a legközelebbi adószedőt, a legkeményebb szívű, kegyetlen barátot, akihez csak fordulhattak.” Idézi: *Longmate: i. m. 47.*

³² Report of the Royal Commission. London, 1834.

³³ G. Himmelfarb cikkében idézi a dologházakról készült hivatalos jelentéseket, melyek szerint tiszta, célszerűen berendezett épületekben megfelelően táplált és gondozott emberek hasznos munkával töltötték az idejüket, és a század közepétől már főképpen mint agglomerációk funkcionáltak. Ezekkel a jelentésekkel nemcsak Dickens közismert *Twist Olivérjét* állíthatjuk szembe, hanem pl. a kortárs F. Engelsnek *A munkásosztály helyzete Angliában* című könyvét is.

³⁴ Az új szegénytörvény életbe lépését követő öt évben több mint 350 dologház épült, a népszerű keresztalakú mellett Y formában, két-három emelettel. *Longmate: i. m. 287.*

³⁵ Himmelfarb véleménye szerint a szabadság megvonásával járó dologházi ellátás sokkolta a liberalizmuson nevelkedett angol közvéleményt. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a legtöbb dologházban öreg és beteg embereket gondoztak, akik számára ez sokkal jobb megoldás volt, mint a nyílt szegénygondozás. Az 1850-es évektől amúgy is enyhült a szigor, könnyebben juthattak kinti munkához a dologházak lakói, a családtagok gyakrabban találkozhattak bent, és a látogatók előtt megnyitották a kapuk. *Himmelfarb: i. m. 133.*

³⁶ G. Himmelfarb idézi Disraeli kijelentését: „Úgy vélem, ez a törvény minden más beszámolónál jobban megalázza az országot. Erkölcsei büntett és egyben politikai baklövés, amely azt hirdeti a világnak, hogy Angliában a szegénység bűn.” Uo. 133.

³⁷ *Longmate*: i. m. 263.